

Conceptualization of “*Nuṭfa Amshāj*” with Reference to the Exegesis of Ayatollah Beheshti

Mohammad Mehdi Rafiei¹, Mohammad Hossein Rafiee²

¹ M.A., Department of Political Science, Baqir al-Olum University, Qom, Iran (**Corresponding author**).
mahdi.rafiee.1511@gmail.com

² Assistant Professor, Department of Quran and Sciences, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. mohammadhossein_rafiee@miu.ac.ir

Abstract

The Holy Quran, as a foundational source for understanding humanity, has always held a central position in Islamic anthropology. Muslim exegetes and researchers have relied on its verses to explain the nature, existential structure, innate disposition, felicity, and wretchedness of human beings. One of the significant expressions in this field is the phrase “*nuṭfa amshāj*” in the second verse of Surah al-Insan (Human). The main issue of this research is to determine precisely what this Quranic expression refers to regarding the characteristics of the human sperm-drop and its primordial origin, and what is meant by the subsequent term “*nabtalīh*” (We test him). Since various opinions have been expressed among exegetes regarding the meaning of this phrase, the present study, with special focus on the exegesis of Ayatollah Seyyed Mohammad Hosseini Beheshti, seeks to review different views and offer a more precise and coherent understanding of this verse. The importance of this issue lies in the fact that understanding “*nuṭfa amshāj*” is not merely a lexical or exegetical discussion, but is directly linked to the Quran’s image of human identity, his *fitrah* (innate nature), freedom of choice, and the foundation of the divine test. The objective of this research is to explain the meaning of “*nuṭfa amshāj*” in light of Quranic verses, to analyze and evaluate the view of Ayatollah Beheshti, and ultimately to arrive at the preferred and strongest opinion on the subject. The author aims to show that this Quranic expression, unlike some materialistic or purely physical interpretations, carries a profound implication about the inner structure of the human being and can play a role in a more comprehensive understanding of Quranic anthropology. From this perspective, the study is not merely seeking to translate or explain a word, but to uncover a layer of meaning related to human nature, the origin of his trial, and the relationship between opposing inclinations within him. The main question of the article is: What is the meaning of “*nuṭfa amshāj*” and what is the relationship between “*nabtalīh*” and it in the continuation of the verse? In other words, should this expression be interpreted as referring to the

Cite this article: Rafiei, M.M. & Rafiee, M.H. (2026). Conceptualization of “*Nuṭfa Amshāj*” with Reference to the Exegesis of Ayatollah Beheshti. *Studies of Qur'anic Sciences*, 8(1), p. 77-90. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.68727.1289>

Received: 2025-09-09 ; **Revised:** 2025-10-26 ; **Accepted:** 2025-11-20 ; **Published online:** 2026-03-30

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://jqss.isca.ac.ir/>

material characteristics of the sperm-drop — such as the mixing of elements or the combination of male and female gametes — or does it possess a deeper, more anthropological meaning? By raising this question, the article essentially seeks to answer whether, from the Quranic viewpoint, human beings are inherently pure-natured or inherently evil, or whether their *fitrah* is a mixture of good and evil and a ground for free will and testing. This question forms the central axis of the article's exegetical and anthropological discussion. The research method employed in this article is a comprehensive-ijtihadi approach combined with a descriptive-analytical method. Drawing upon the three primary sources of Islamic knowledge — the Quran, Tradition (*Sunnah*), and reason — the author has first collected and analyzed the various opinions of exegetes concerning “*nutfā amshāj*.” He then examined Beheshti's viewpoint by referring to Quranic evidence and the contextual flow of the verses. In this process, other related verses, especially verses 7 to 10 of Surah al-Shams (The Sun), have been considered as supporting interpretive evidence. The article's method is not merely descriptive but is based on comparison, evaluation, and judgment among existing views so that, in the end, the interpretation that is strongest in terms of meaning, context, and Quranic consistency is highlighted. The important findings of the research indicate that “*nutfā amshāj*” in this verse refers to an innate nature (*fiṭra*) mixed with inclinations toward both good and evil, and not merely a sperm-drop in its physical or biological aspect. Accordingly, the verse points to an internal contradiction in the human being — a contradiction in which a person possesses both the capacity for good and the potential for evil. This very mixture makes him worthy of trial and responsibility. Within this framework, “*nabtalīh*” means testing the human being in the field of these opposing attractions; that is, God creates man in a situation where he can choose his own path between good and evil inclinations. The article demonstrates that this meaning is fully consistent with the verses of Surah al-Shams, especially those concerning the inspiration of evil and piety. Furthermore, the examination of interpretations shows that Ayatollah Beheshti also adopted this reading and interpreted the verse based on the dual and inner identity of the human being. Therefore, his interpretation is presented as more precise and profound compared to materialistic or purely physical understandings. The final conclusion of the article is that “*nutfā amshāj*” refers to the dark and bright, good and evil, and mixed inner identity of the human being. Thus, man is neither inherently evil nor inherently pure-natured, but a being composed of opposing inclinations who, through free will, can move toward good or evil. This understanding is consistent with both the context of the verse and the broader context of the Quran, and aligns with the precision of Quranic vocabulary, since the qualifier “*amshāj*” (mingled) cannot be merely a material description unrelated to the verse's theme. Accordingly, the opening verses of Surah al-Insan seek to express human identity, his freedom of choice, and the foundation of his trial. In this view, the human being is a conscious and choosing entity who, in the field of his conflicting inclinations, selects the path of felicity or wretchedness. Therefore, Beheshti's view — which interprets “*nutfā amshāj*” as a *fiṭra* mixed with good and evil — is, from both semantic and Quranic perspectives, a stronger and more acceptable interpretation.

Keywords: *Nutfā Amshāj*, *Fitrah*, Anthropology, Divine Test, Beheshti.

مفهوم "النطفة الأمشاج" في ضوء تفسير الشهيد آية الله بهشتي

محمد مهدي رفاعي^١، محمد حسين رفاعي^٢

^١ خريج ماجستير، قسم العلوم السياسية، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران (الباحث المسؤول)، mahdi.rafaei.1511@gmail.com

^٢ أستاذ مساعد، قسم القرآن والعلوم، جامعة المصطفى (ص) العالمية، قم، إيران، mohammadhossein_rafaei@miu.ac.ir

الملخص

استُخدم تعبير «نطفة أمشاج» في الآية الثانية من سورة الإنسان المباركة، وأعقبها مباشرةً جملة «نبتليه». وقد تعددت الآراء حول المعنى المقصود من «النطفة الأمشاج» وما يترتب عليه من تحديد المراد بـ «الابتلاء». يتناول هذا البحث، عبر المنهج الوصفي التحليلي، مراجعة ونقد الأقوال المختلفة، مع التركيز على رؤية الشهيد بهشتي في هذا الصدد، وصولاً إلى طرح الرأي المختار الذي يدعم ويؤيد تفسير الشهيد بهشتي. وأظهرت نتائج البحث أن «النطفة الأمشاج» -تماشياً مع آيات أخرى كآيات سورة الشمس (٧-١٠) - تشير إلى «الفطرة المختلطة» من النزعات نحو الخير والشر، وتجسد الصراع الداخلي للإنسان. بناءً على ذلك، فإن المراد من «الابتلاء» في سياق الآية هو اختبار الإنسان في ميدان هذه التجاذبات المتضادة بين الصلاح والفساد. وبالنظر في التفاسير المتاحة، يُستنتج أن الشهيد آية الله بهشتي كان يتبنى هذا الرأي أيضاً، وقد حمل الآية المذكورة على هذا المعنى مراراً في آثاره.

الكلمات المفتاحية: نطفة أمشاج، الفطرة، الأنثروبولوجيا (علم الإنسان)، الابتلاء الإلهي، الشهيد بهشتي.

استناداً إلى هذه المقالة: رفاعي، محمد مهدي؛ رفاعي، محمد حسين (٢٠٢٦). مفهوم "النطفة الأمشاج" في ضوء تفسير الشهيد آية الله بهشتي. دراسات علوم

القرآن، ٨(١)، ص ٩٠-٧٧. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.68727.1289>

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠٩/٠٩؛ تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/١٠/٢٦؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٥/١١/٢٠؛ تاريخ الإصدار: ٢٠٢٦/٠٣/٣٠

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

<https://jqss.isca.ac.ir/>

مفهوم‌شناسی «نطفه امشاج» با نگاهی بر تفسیر شهید آیت‌الله بهشتی

محمد مهدی رفیعی^۱، محمدحسین رفیعی^۲

^۱ کارشناسی ارشد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران (نویسنده مسئول)، mahdi.rafiee.1511@gmail.com

^۲ استادیار، گروه قرآن و علوم، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. mohammadhossein_rafiee@miu.ac.ir

چکیده

در آیه دوم سوره مبارکه انسان از تعبیر «نطفه امشاج» استفاده شده و بلافاصله جمله «نبتلیه» آمده است. در اینکه معنای نطفه امشاج چه بوده و به تبع آن مراد از «نبتلیه» چیست، نظرات متفاوتی وجود دارد. در این تحقیق، به روش توصیفی-تحلیلی، پس از مرور و بررسی اقوال مختلف، به دیدگاه شهید بهشتی اشاره شده و در نهایت ضمن ارائه دیدگاه مختار، تفسیر شهید بهشتی ارزیابی و تأیید شده است. نتایج این پژوهش نشان داد که «نطفه امشاج» همسو با دیگر آیات مانند آیات ۷ تا ۱۰ سوره مبارکه شمس، به معنی فطرت آمیخته از گرایش‌های خیر و شر است و به تضاد درونی انسان اشاره دارد. همچنین مراد از ابتلاء در ادامه آیه، آزمایش انسان در میدان این جاذبه‌های متضاد نیک و بد است. مطالعه تفاسیر موجود در این زمینه نشان می‌دهد شهید آیت‌الله بهشتی نیز بر همین باور بوده و مکرراً آیه مذکور را به همین معنا حمل نموده است.

کلیدواژه‌ها: نطفه امشاج، فطرت، انسان‌شناسی، آزمایش الهی، شهید بهشتی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

استاد به این مقاله: رفیعی، محمد مهدی؛ رفیعی، محمدحسین (۱۴۰۵). مفهوم‌شناسی «نطفه امشاج» با نگاهی بر تفسیر شهید آیت‌الله بهشتی. مطالعات علوم

قرآن، ۱۸(۱)، ص ۷۷-۹۰. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.68727.1289>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۸/۰۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۹؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی
ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

© ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

<https://jqss.isca.ac.ir/>

۱. مقدمه

قرآن به مثابه منبع عظیم و روشنگر شناخت، همواره برای قرآن‌باوران مرجعی متقن در تحقیقات علمی، خصوصاً پیرامون شناخت «انسان» بوده است. انسان‌شناسان مسلمان با تکیه بر آیات قرآن، به تأمل و تحقیق در باب ماهیت، ویژگی‌ها، خلقت، سعادت، شقاوت و... انسان پرداخته‌اند. یکی از تعبیر آشنا برای این دسته از انسان‌شناسان، «نطفه» و دیگر مبادی مادی خلقت انسان است؛ نظیر «أرض»، «تراب»، «طین»، «ماء» و «حمأ مسنون». آنچه در این پژوهش مورد تحقیق قرار گرفته، بررسی مفهوم «نطفه‌امشاج» در آیه دوم سوره انسان است؛ اینکه این تعبیر قرآنی به چه ویژگی‌ای در نطفه انسان و مبدأ اولیه او اشاره دارد. در این باره تفاسیر گوناگونی وجود دارد که یکی از تفاسیر متفاوت، متعلق به شهید آیت‌الله سید محمد حسینی بهشتی است. تفسیر این مفسر با اکثر تفاسیر متفاوت بوده و جنبه انسان‌شناسانه پررنگ‌تری دارد. نگارنده در این پژوهش می‌کوشد با مرور اقوال مختلف در تفسیر «نطفه‌امشاج»، به‌طور خاص دیدگاه شهید بهشتی را مورد دقت قرار دهد و پس از بررسی اقوال، به دیدگاه مختار و تحقیق در مسئله بپردازد. اگرچه تفاسیر مختلفی به این تحقیق پرداخته‌اند، اما نتایج پژوهش حاضر با عمده این تفاسیر متفاوت است. برای مثال، مقاله «معناشناسی واژه "امشاج" واژه‌ای از واژگان تک‌کاربرد در قرآن کریم» (بهار ۱۳۹۰، ص ۹۵-۱۲۰) به قلم محمدعلی رضایی کرمانی و بی‌بی‌زینب حسینی، با تمحّض در معنای لغوی «امشاج»، تفسیری علمی - زبان‌شناختی ارائه نموده و همچون دیگر مفسران، آن را صفتی مادی برای نطفه دانسته است. اما نوشتار حاضر، با تمرکز بر داده‌های انسان‌شناختی قرآن کریم، دیدگاه شهید بهشتی مبنی بر صفتی روانی و روحانی بودن «امشاج» را مطرح و در پایان ضمن ارائه دیدگاه مختار، تفسیر شهید بهشتی را مورد ارزیابی قرار داده است. تحقیق حاضر از روش جامع - اجتهادی بهره برده و همه منابع سه‌گانه (قرآن، سنت و عقل) را مورد توجه قرار می‌دهد، اما با توجه به خروجی تحقیق و با عنایت به مبانی خاص در تفسیر - نظیر عدم پذیرش خبر واحد غیرقطعی در تفسیر و دیگر مبانی خاص و عام نگارنده - بحث پیش‌رو بیشتر از منبع قرآن و تفسیر آیه محل بحث با دیگر آیات بهره برده است. در بحث پیش‌رو، محور تحقیق آیات ۲ و ۳ سوره انسان است. نگارنده می‌کوشد با تبیین اقوال مختلف و بررسی آن‌ها پیرامون آیات مزبور، در خصوص مفهوم «نطفه‌امشاج» دیدگاه تحقیقی را ارائه نموده و مبنای بحث بعدی قرار دهد. در آیات ابتدایی سوره انسان چنین آمده است: «إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا (۲) إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا (۳)» بر اساس معارف قرآنی، جز آدم و حوا، همه انسان‌ها از نطفه خلق شده‌اند و این مکرراً در قرآن یادآوری شده است. مراحل شکل‌گیری هویت انسانی در آیات ۱۲-۱۴ سوره مؤمنون چنین تشریح شده است: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَارَكُ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ؛ و هر آینه ما آدمی را از خلاصه و چکیده‌ای از

گِل آفریدیم. (۱۲) سپس او را نطفه‌ای - در قطره آبی - ساختیم در قرارگاهی استوار - یعنی زهدان مادر -.

(۱۳) آنگاه نطفه را خون بسته‌ای ساختیم و آن خون بسته را پاره‌گوشتی کردیم و آن پاره‌گوشت را استخوان‌ها گردانیدیم، و بر آن استخوان‌ها گوشت پوشانیدیم، سپس او را به آفرینشی دیگر باز آفریدیم. پس بزرگ و بزرگوار است خدای یکتا که نیکوترین آفرینندگان است» (مؤمنون، ۱۲-۱۴). همچنین انسان به‌رغم طی مراحل مادی و جسمانی - چنان‌که در آیات فوق با تعبیر «ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ» بیان شد - در مرحله‌ای به هویت انسانی می‌رسد که گویا همان مرحله «نفخ روح» است: «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ؛ پس چون او را راست و تمام گردانیدم و در وی از روح خود دمیدم، او را سجده‌کنان درافتید» (ص، ۷۲). شهید آیت‌الله بهشتی، نظریه اصلی قرآن در باب آفرینش انسان را همین می‌داند و بر این باور است که در صورت قطعیت یافتن نظریات تکاملی، می‌توان آفرینش انسان اول را نیز با همین فرمول و افزودن مرحله «نفخ روح» به فرایند مادی، توضیح داد (رفیعی، ۱۴۰۱، ص ۳۹-۴۰). به عبارتی ممکن است بگوییم نخستین انسان اندیشمند (نیای مستقیم انسان کنونی) از انسان نئاندرتال یا انسانی دیگر خلق شده (فکوهی، ۱۴۰۱، ص ۷۷) و این خلقت با طی همان مراحل مادی نطفه به علقه و علقه به مضغه و... انجام شده، اما یک جهشی در ادامه این مراحل مادی شکل گرفته و در آن انسان از روح الهی بهره‌مند شده است. به هر روی، فارغ از سرگذشت انسان نخستین، مسلم است که بنی‌آدم از نطفه خلق شده‌اند و خداوند در آیه دوم سوره انسان، نطفه بشر را با وصف «أَمْشَاج» آورده است. به همین اعتبار، حکم این آیه شامل همه فرزندان آدم شده و می‌توان گفت درصدد بیان اصلی تکوینی در خصوص همه انسان‌هاست. برای بررسی معنای این تعبیر، نخست به معنای لغوی و سپس به کاربرد قرآنی آن پرداخته خواهد شد.

۲. مفهوم‌شناسی «نطفه امشاج»

«نطفه» در اصل به معنای «آب اندک» بوده که با کثرت استعمال، رفته‌رفته بر معنای «آب ذکوریت حیوانات که منشأ تولیدمثل است» غلبه یافته است (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۲۰، ص ۱۹۴). همچنین به معنای «آب صاف» و «نطفه انسان» نیز دانسته شده است (راغب اصفهانی، ۱۳۶۹، ج ۴، ص ۳۵۴). «أَمْشَاج» جمع «مَشِيج» یا «مَشَج» است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۲۵۹) و در لغت به معنای «آمیخته» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۶۱۰)، «ممتزج» (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۲۰، ص ۱۹۴) یا «مختلط» دانسته شده است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۳۳۰؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۹، ص ۱۲۶). بنابراین، ترکیب «نطفه امشاج» به معنای «نطفه آمیخته» است.

۳. دیدگاه‌های مفسرین در مورد «نطفه امشاج»

در آیه دوم سوره انسان از تعبیر نطفه آمیخته یا مختلط استفاده شده است. اما در حقیقت این اختلاط، اختلاف نظرهای فراوانی وجود دارد که می‌توان مجموع آن‌ها را در چند مورد زیر تجمیع نمود:

برخی محققان در توضیح نطفه امشاج گفته‌اند مراد از اختلاط، آمیختگی نطفه مرد و زن است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۵، ص ۳۳۵؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۲۹۷) که البته این نظر مؤید روایی نیز دارد. هاشم بن سلیمان بحرانی در کتاب «البرهان فی تفسیر القرآن» با ذکر روایتی از امام باقر(ع)، چنین آورده است: «فی روایة ابی الجارود، عن ابی جعفر(ع) فی قوله تعالی: امشاج نبتلیه، قال: ماء الرجل و المرأة اختلطا جميعاً» (بحرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۵۴۵).

برخی دیگر امشاج را به اختلاط مواد عناصر یا آمیختگی «حرارت»، «برودت»، «رطوبت» و «یبوست» موجود در اجسام که شکل‌دهنده ماده و مزاج آن است تفسیر نموده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۶۱۶). فیلسوفان در مباحث علم‌النفس اثبات نموده‌اند که برای افاضه روح به پیکر انسان، تشکیل مزاج معتدل لازم است. بر اساس این نگرش، جسم انسان متشکل از عناصر اولیه و آمیخته‌ای از آن‌هاست (عبودیت، ۱۳۹۵، ج ۳، ص ۲۶). علامه حسن‌زاده آملی می‌گوید: هرچه ترکیب این عناصر معتدل‌تر باشد، نفس و روحی که به بدن انسان افاضه می‌شود نیز فاضل‌تر و کامل‌تر است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۹، ص ۳۴۳). بر اساس توضیح فوق روشن می‌گردد که نطفه انسان نیز مرکبی است از عناصر که طی حرکتی اشتدادی به مزاج معتدل و مناسب می‌رسد. به همین اعتبار ممکن است صحیح باشد تعبیر نطفه امشاج به «آمیختگی از عناصر» تفسیر شود.

گروه دیگری نیز عروق و رگ‌های مویی موجود در نطفه را معنی امشاج دانسته‌اند؛ به این بیان که نطفه آدمی آمیخته از رگ‌هایی ریز و کوچک و ظریف است (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۲۹۷؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۹، ص ۱۲۷) و دسته چهارمی، امشاج را به «الوان مختلفه» تعریف نموده‌اند. مراد از الوان، رنگ‌های متعدد موجود در نطفه انسان است. برای مثال عده‌ای گفته‌اند نطفه مرد (پدر) سفید و قرمز است و نطفه زن (مادر)، سبز و قرمز و جنین حاصل این نطفه‌ها و رنگ‌ها است (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۶، ص ۲۹۸؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۹، ص ۱۲۷).

راغب اصفهانی امشاج را به نیروهای گوناگون انسان که از روح الهی او سرچشمه می‌گیرد، تفسیر نموده است (راغب اصفهانی، ۱۳۶۹، ج ۴، ص ۲۲۶).

همچنین آیت‌الله سیدمحمود طالقانی در تفسیر خود، نطفه امشاج را ناظر به قوا و استعدادهای متعدد انسان دانسته است (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۶، ص ۲۶۵).

چنان‌که روشن است، سه دیدگاه اول، مشج یا آمیختگی را صفتی مادی و جسمانی می‌دانند. اما دو تفسیر اخیر بر وجه غیرمادی از «نطفه امشاج» تأکید نموده‌اند. در ادامه، پس از مروری بر دیدگاه‌های گوناگون پیرامون معنای «نطفه امشاج» در قرآن، با بررسی شواهد موجود در آیات دیگر قرآن، نویسنده می‌کوشد تا دیدگاهی تحقیقی ارائه نماید. از آنجایی که دیدگاه مختار با نظر شهید بهشتی همراه است، پیش از ارائه دیدگاه تحقیقی در مسئله، دیدگاه آیت‌الله بهشتی تبیین خواهد شد.

۴. دیدگاه شهید بهشتی

در آثار شهید بهشتی، دست کم سه بار به معنای «نطفة أمشاج» اشاره شده و هر سه بار، این تعبیر به آمیختگی فطرت انسان با گرایش‌های خیر و شر تفسیر شده است. تفاسیر مذکور در کتاب‌های «درس گفتارهای فلسفه دین»، «در مکتب قرآن، جلد ۴» (۱۴۰۰) و «حق و باطل از دیدگاه قرآن» (۱۳۹۰)، به ترتیب در صفحات ۲۰۰، ۲۳۰ و ۱۳۷ مطرح شده است. این تأکید آیت‌الله بهشتی بر معنای مذکور بیانگر آن است که وی از این آیه صرفاً به عنوان مؤید برای طرح بحث فطرت بهره نبرده، بلکه حقیقتاً در صدد تفسیر آیه مذکور به این معناست. شهید بهشتی در درس گفتارهای تفسیری خود پیرامون آیه دوم سوره مبارکه انسان، چنین می‌گوید: «فطرت حق دوست و حق پرست انسان، یکی از قطب‌ها است. چنین فطرتی وجود دارد، اما کشش‌های فطری دیگری نیز وجود دارد، چون انسان موجودی یک‌دست نیست، موجودی آمیخته است: «إنا خلقنا الإنسان من نطفة أمشاج نبتليه»؛ ما آدمی را از نطفه‌ای آمیخته و درهم آفریدیم تا بشود او را در معرض امتحان انتخاب قرار داد. مکرر عرض کرده‌ام در یک خیابان یک طرفه معلوم است که آدم باید چگونه حرکت کند. تا آدمی بر سر دوراه و سه‌راه و چهارراه قرار نگیرد و در انتخاب راه سرگردان نشود، اصلاً انتخاب معنی ندارد. قطب‌های مغناطیسی، مختلف است. همین‌طور که در انسان فطرت حق‌گرایی و حق دوستی وجود دارد، سایر کشش‌های فطری دیگر که او را از حق منحرف می‌کند نیز هست. پس پاسخ اسلام به این سؤال این است که انسان فطرتش نه تاریک تاریک و نه روشن روشن است. آن وقت که به وجود می‌آید، موجودی در سپیده‌دم هستی، تاریک و روشن است. اگر در زندگی او لکه‌های سیاه و تاریکی‌های کشنده می‌بینید، فکر نکنید در آغاز هم یک پارچه سیاه آفریده شده بود؛ و اگر در انسان‌های زبده، نورانیت قاهر و مسلط بر هستی را می‌بینید، فکر نکنید از اول به او داده بودند. نه، این خود او بود که در آن سپیده‌دم هستی با انتخابش می‌توانست راهی به سوی وادی ظلمات انتخاب کند و در تاریکی‌ها فرو رود و می‌توانست راهی به سوی سرزمین حیات و نشاط و زندگی جاودانه و سراسر نور و روشنایی انتخاب کند. این انسان روشن ضمیری که از درون و برونش روشنی می‌تراود، هردو ساخته خودش و نتیجه انتخابش است» (حسینی بهشتی، ۱۴۰۰، ج ۴، ص ۲۳۰-۲۳۱).

چنان‌که روشن است، شهید بهشتی با صراحت آیه مذکور را حول ویژگی روحانی و اصل ذات انسان تفسیر می‌کند و تعبیر «نطفة أمشاج» را به معنی سرشت و فطرت آمیخته انسان می‌داند. در ادامه آیه نیز با اشاره به جمله «نبتليه»، مراد از ابتلاء را آزمایش انسان در بستر این گرایش‌ها و تمایلات متضاد نهفته در فطرت انسان می‌داند. اما چنان‌که در ادامه خواهد آمد، برخی مفسران، به تبع تفسیر مادی‌شان از نطفة أمشاج، «نبتليه» را به معنای دیگری نیز تفسیر نموده‌اند. با روشن شدن دیدگاه شهید بهشتی، نگارنده به تحقیق در مسئله خواهد پرداخت و نتایج آن را با دیدگاه شهید بهشتی تطبیق خواهد نمود تا ارزیابی این دیدگاه نیز صورت گرفته باشد.

۵. دیدگاه مختار

از نگاه نگارنده، مراد از «نطفة أمشاج»، آمیختگی وجود انسان از گرایش‌های خیر و شر است؛ به تعبیر دیگر، انسان موجودی است که فطرتاً آمیخته از فجور و تقواست. دست‌یابی به مراد از «أمشاج» در آیه دوم سوره انسان، در گرو بررسی اجزاء دیگر این آیه و نیز آیات دیگر قرآن کریم است. در این‌باره سه نکته محل بحث و کلید تفسیر عبارت فوق است:

نخست، مسئله جمله «نبتلیه» است که پس از عبارت «نطفة أمشاج» آمده؛ اینکه در صورت پذیرش هر یک از تفاسیر، ارتباط این جمله با «نطفة أمشاج» تا چه میزان برقرار می‌گردد. دوم اینکه ارتباط آیه مذکور با آیه بعد که می‌فرماید: «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» (انسان، ۳) چگونه حفظ می‌شود و تعبیر «أمشاج» با سیاق «ابتلاء»، «سمیع و بصیر قرار گرفتن انسان» (انسان، ۲) و «هدایت و آزادی انسان» (انسان، ۳) چگونه توجیه می‌گردد. نکته سوم نیز عبارت است از اینکه آیات دیگر چگونه می‌توانند در این مسئله ورود نموده و درباره آن حکم نمایند. پاسخ هر یک از سه مسئله فوق، در ضمن سه شاهد مورد بررسی قرار خواهد گرفت. این سه شاهد بر اساس بررسی سه سطح از «سیاق» به دست آمده است: در سطح اول، «سیاق آیه» مورد توجه قرار می‌گیرد؛ در سطح دوم به «سیاق جمله» توجه می‌شود و در سطح سوم، «سیاق متن» مورد تأکید قرار می‌گیرد.

پیش از بررسی شواهد و سطوح سه‌گانه سیاق، تذکر این نکته لازم است که در این تحقیق، دو مبنای تفسیری به‌طور خاص پیش‌فرض قرار گرفته است: نخست اینکه چنین آیات توقیفی است؛ لذا ارتباط و تناسب آیات قبل و بعد با یکدیگر می‌تواند مبنای تحقیق قرار گیرد (خامنه‌ای، ۱۳۹۳، ص ۳۰). دوم اینکه قرآن کتابی جهانی است و بدین ترتیب برای همه انسان‌ها در همه اعصار حامل پیام است؛ در نتیجه امکان تفسیر عصری و متناسب با نیازهای انسان معاصر وجود دارد و به‌واسطه همین مجرا می‌توان از فهم مخاطب معاصر دوران نزول قرآن گذر نموده و معارفی جدید استنباط کرد. این تفسیر معاصرانه، نافی دیگر تفاسیر نیست و الفاظ قرآن کریم امکان استعمال در بیش از یک معنا را دارند (خمینی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۶۹؛ حسینی بهشتی، ۱۴۰۲، ص ۱۰۰).

۵-۱. بررسی «سیاق آیه»

بر اساس رأی مختار، تعبیر «نبتلیه» که حال از فاعل «خلقنا» است (کرباسی، ۱۴۲۲ق، ج ۸، ص ۴۶۳)، کاملاً همسو و هماهنگ با «نطفة أمشاج» است. اگر مراد از اختلاط، اختلاط گرایش‌های متضاد باشد و این تعبیر قرآنی ناظر به آمیختگی از خیر و شر در نظر گرفته شود، آن‌گاه مراد از «نبتلیه»، آزمایش انسان در میدان این تضاد درونی خواهد بود (طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۲۰۶). انسان موجودی است آمیخته از خیر و شر که تکویناً دارای اختیار در برابر هر یک از دو سوی این جاذبه‌هاست. حال انتخاب انسان و اراده او

در قبال تفوق هر یک از گرایش‌ها بر دیگری و غلبه بخشیدن به هر یک از دو قطب جاذبه بر قطب دیگر، همان آزمایشی است که در جمله «نبتلیه» نمود پیدا کرده و در جای جای قرآن کریم بر آن تأکید شده است: «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا...» (ملک، ۲)، «... لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ...» (انعام، ۱۶۵) و «... لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» (هود، ۷). با همین سیاق، «فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا» به معنی تشخیص خیر از شر و فجور از تقوا خواهد بود؛ این تعبیر اشاره‌ای است به فطرت حق‌شناس و پیامبر درون انسان که بارها در آیات متعددی به آن اشاره شده است: «فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (روم، ۳۰). با این توضیحات مشخص می‌گردد قول کسانی که گفته‌اند مراد از «نبتلیه» دگرگونی‌های جنین در هر مرحله و مراتب تکامل نطفه است، نه با دیگر آیات مشابه همسو است و نه می‌تواند با ادامه جمله «فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا» تناسب داشته باشد؛ همچنین این دیدگاه، ارتباط آیه را با آیه بعد از دست می‌دهد. علامه طباطبایی هم‌نظر با قول یادشده می‌گوید: «کلمه "ابتلاء" که جمله "نبتلیه" از آن مشتق است، به معنای نقل چیزی از حالی به حالی و طوری به طور دیگر است؛ مثلاً طلا را در بوته ابتلا می‌کنند تا ذوب شود و به شکلی که می‌خواهند درآید، و خدای تعالی انسان را ابتلا می‌کند، یعنی از نطفه خلقش می‌کند و سپس آن نطفه را علقه و علقه را مضغه می‌کند، تا آخر اطواری که یکی پس از دیگری به او می‌دهد، تا در آخر خلقتی دیگرش می‌کند». آن‌گاه در رد دیدگاه مخالف می‌نویسد: «بعضی مفسران گفته‌اند: مراد از ابتلای انسان، امتحان او از راه تکلیف است، لیکن این سخن با تفریع "فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا" نمی‌سازد، چون سمیع و بصیر شدن انسان نمی‌تواند متفرع بر امتحان انسان باشد، و اگر مراد از آن تکلیف بود، جا داشت تکلیف را متفرع بر سمیع و بصیر بودن انسان کند، نه برعکس. و اگر از این اشکال جواب بدهند و بگویند کلام پس و پیش شده و تقدیر: "خلقناه من نطفة أمشاج فجعلناه سمیعاً بصیراً لنبتلیه" است، قابل اعتنا نیست» (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۲۰، ص ۱۹۴). بر اساس تقریر نگارنده از مسئله، تعبیر «فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا» مقدمه «نبتلیه» (که در جمله نسبت به آن متأخر است) دانسته شده (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۹، ص ۱۲۷) که با دیدگاه مختار همسو است. اما با پذیرش هر یک از نظریاتی که آمیختگی را وصفی مادی می‌دانند (چنان‌که علامه طباطبایی نیز بر این باور بود)، یا ارتباط «نطفة أمشاج» با «ابتلاء» از میان می‌رود و هماهنگ با ادامه آیه، «نبتلیه» همان آزمون بزرگ الهی در نظر گرفته می‌شود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۶۱۵) و یا اینکه «نبتلیه» همان دگرگونی‌های نطفه و جنین لحاظ شده و تناسب خود را با ادامه آیه از دست می‌دهد. اگرچه طرفداران این دیدگاه از تناسب عبارات سخن می‌گویند، اما بر اساس تقریر مختار، سیاق آیه دوم و سوم در همه اجزایش حفظ شده و هماهنگ خواهد بود.

۲-۵. بررسی «سیاق جمله»

آیه سوم سوره انسان که بلافاصله پس از آیه محل بحث آمده، به هدایت الهی و روشن‌سازی مسیر سعادت

و آزادی انسان در گزینش هر یک از دو مسیر سعادت و شقاوت اشاره می‌کند: «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا». یکی از مؤیدات دیدگاه مختار، هماهنگی مفهوم آن با آیه مذکور است. چنانچه آیه دوم مطابق تفسیر برگزیده تقریر شود، آیه سوم در راستای همان فحوا ادامه می‌دهد که خداوند پس از خلقت انسان به‌صورتی آمیخته از گرایش‌های خیر و شر، او را آگاهی داد تا بیازماید و این آزمایش با آگاه‌سازی و روشن ساختن صواب از ناصواب و حق انتخاب و اختیار انسان همراه است. پس مسئله آزادی تکوینی انسان: «إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا»، با آگاهی و شناخت انسان: «فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا. إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ»، آزمایش الهی: «تَبَيَّنَّاهُ» و گرایش‌های متضاد انسان: «نُطْفَةُ أَمْشَاجٍ»، هماهنگ و همسو است.

۳-۵. بررسی «سیاق متن»

مسئله سوم، بهره‌گیری از دیگر آیات قرآن برای تفسیر آیه مورد بحث است. تاکنون و بر اساس دو شاهد گذشته، روشن شد که مدعای مطرح‌شده پیرامون معنای «نطفه امشاج»، با عبارات بعدی آن هماهنگ است و در صورت طرح این دیدگاه، مانعی از این جانب وجود ندارد. اما اصل این مدعا که نطفه امشاج کنایه از فطرت آمیخته انسان است، نیازمند توضیحی موجه است. به عبارت دیگر، برای طرح این مدعا، نخست باید شاهی وجود داشته باشد تا بعد به عنوان یکی از تفاسیر ممکن، هماهنگی آن با عبارات قبل و بعدش مورد بررسی قرار گیرد. آیات ۷-۱۰ سوره مبارکه شمس، با اشاره به الهام دو امر متضاد به انسان، یعنی «فجور» و «تقوا»، سعادت انسان را در گزینش تقوا و سرکوب فجور معرفی می‌کند: «وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا. فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا. قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا. وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا». بر اساس معنای این آیات، روشن می‌گردد که اصل تضاد و آمیختگی موجود در هویت انسان، مورد تأیید و پذیرش قرآن کریم است. از همین آیه می‌توان به عنوان مفسر تعبیر «نطفه امشاج» بهره گرفت و آمیختگی مورد بحث را با همان «فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا» تفسیر نمود. چنان‌که در آیات هفتم تا دهم سوره شمس به «انسان و آفریننده او» اشاره نموده و سپس به «دوگانگی و تضاد درونی اش»، «آگاهی و تشخیص خیر از شر» و بعد به «اراده آزاد انسان» پرداخته شده، در سیاقی مشابه در آیات اول تا سوم سوره انسان نیز پس از اشاره به اصل «خلقت انسان» - در حالی که پیش از آن شی قابل ذکر نبوده - از «آمیختگی وجودی انسان» و نیز «مسیر هدایت و ضلالت» و «اختیار» او سخن به میان آمده است.

۴-۵. جمع‌بندی دیدگاه مختار

با بررسی احتمالات موجود در تفسیر «نطفه امشاج» و ارائه شواهد قرآنی، روشن شد که فحوای کلام در آیات دوم و سوم سوره مبارکه انسان، این است که خداوند بشر را به گونه‌ای خلق نموده که در درون خویش دارای تضاد و تقابلی از گرایش‌های مختلف است. ماهیت و ارزش این گرایش‌ها فی الجمله برای انسان روشن است و آدمی با رجوع به خویش می‌تواند گرایش‌های خیر را از گرایش‌های شر تمییز داده و فجور

را از تقوا شناسایی کند. با وجود چنین هویت آمیخته‌ای، انسان از آزادی و اختیار برخوردار می‌گردد و این امکان را خواهد داشت تا در میدان این جاذبه‌ها و گرایش‌های متضاد، خود را بیازماید و به آنچه می‌گزیند عمل کند؛ و حتی به عقیده برخی فیلسوفان، این امکان را دارد که ماهیت خویش را به واسطه آزادی‌اش ترسیم کند (صدرالمতألہین، ۱۳۹۱، ص ۴۳-۴۴).

۶. نتیجه‌گیری

نتیجه بحث، مشابه آنچه در دیدگاه شهید آیت‌الله بهشتی مطرح شد، این است که «نطفة أمشاج» به هویت تاریک و روشن، خیر و شر و متضاد و آمیخته انسان اشاره دارد. بر این اساس، نمی‌توان انسان را ذاتاً شرور یا ذاتاً پاک سرشت دانست؛ بلکه انسان موجودی است آمیخته از خیر و شر که می‌تواند به موجودی شرور یا نیک بدل گردد و هیچ اصل اولیه‌ای، اعم از «پاکی» یا «پلیدی»، درباره فطرت، طبیعت و هویت انسان وجود ندارد. با توجه به اینکه قرآن کریم در نهایت ظرافت و حکمت تألیف گردیده و واژگان آن در کمال دقت استخدام شده است، قید «أمشاج» برای «نطفة» حامل معنای خاصی است؛ به خصوص با در نظر گرفتن این نکته که تعبیر «أمشاج» فقط یکبار در قرآن کریم به کار رفته است. بر این اساس، می‌توان گفت تعبیر مذکور حامل صفتی مادی که تناسب چندانی با سیاق کلام ندارد، نیست. بنابراین با عنایت به شواهد سه‌گانه (سیاق آیه، سیاق جمله و سیاق متن)، مشخص شد که آیات اول تا سوم سوره انسان در صدد بیان هویت و طبیعت انسان، آزادی انتخاب و اساس آزمایش اوست. «نطفة أمشاج» به فطرت آمیخته از گرایش‌های خیر و شر و نیک و بد انسان اشاره دارد که سبب هویت تاریک و روشن او می‌شود؛ و مراد از «نبتلیه» آزمایشی است که در همین میدان گرایش‌های متضاد زمینه دارد. قرآن کریم در ادامه این کلام، به آگاهی انسان از خیر یا شر بودن هر یک از گرایش‌ها اشاره نموده و انسان را هم آگاه و هم انتخاب‌گر معرفی کرده است. در مقابل، نگرش‌هایی که تفسیرشان از «نطفة أمشاج»، ناظر به صفات مادی نطفه (اعم از آمیختگی رنگ‌ها، آمیختگی نطفه زن و مرد، آمیختگی عناصر یا دیگر تفاسیر) است، با چالش‌هایی مواجه‌اند؛ از جمله اینکه در تفسیر «نبتلیه» و ارتباطش با «فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا» و همچنین ارتباطش با آیه بعد: «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا» دچار گسست می‌شوند. از طرف دیگر، دیدگاه مختار علاوه بر حفظ ارتباط معنایی با عبارات متصل، با دیگر آیات و معارف قرآن کریم (از جمله آیات ۷-۱۰ سوره شمس) نیز هماهنگی دارد. بدین ترتیب مشخص می‌گردد که دیدگاه شهید بهشتی که بر همین قرائت و بر تضاد درونی انسان مبتنی بود، تفسیری اقوی و بهتر است.

منابع

قرآن کریم.

- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۵ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*. (ج ۵). قم: مؤسسه البعثة، قسم الدراسات الإسلامية.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۹۹). *سرح العیون فی شرح العیون*. قم: بوستان کتاب.
- حسینی بهشتی، سیدمحمد. (۱۳۹۰). *حق و باطل از دیدگاه قرآن*. تهران: نشر روزنه.
- حسینی بهشتی، سیدمحمد. (۱۴۰۰). *در مکتب قرآن: درس‌گفتارهای تفسیری*. (ج ۴). تهران: نشر روزنه.
- حسینی بهشتی، سیدمحمد. (۱۴۰۲). *آفرینش انسان و نظریه تکامل*. تهران: انتشارات روزنه.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۳). *مروری بر مبانی، روش و قواعد تفسیری حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای در تفسیر سوره توبه*. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۸۲). *تهذیب الاصول*. (ج ۱). تقریر جعفر سبحانی. قم: انتشارات دارالفکر.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۶۹). *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن*. (ج ۴). تهران: مرتضوی.
- رضایی کرمانی، محمدعلی؛ حسینی، بی‌بی‌زینب. (۱۳۹۰). *معناشناسی واژه «امشاج» واژه‌ای از واژگان تک‌کاربرد در قرآن کریم*. کتاب‌قیم، ۱۱، صص ۹۵-۱۲۰.
- رفیعی، محمدمه‌دی. (۱۴۰۱). *انسان از منظر قرآن*. قم: نشر معارف.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. (۱۴۰۴ق). *الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور*. (ج ۶). قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- صدرالمآلهین، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۱). *عرشیه*. ترجمه محمد خواجه‌وی. تهران: نشر مولی.
- طالقانی، سید محمود. (۱۳۶۲). *پرتوی از قرآن*. (ج ۶). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۸۶). *ترجمه تفسیر المیزان*. (ج ۲۰). ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. (ج ۱۰). تهران: انتشارات ناصرخسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. (ج ۲۹). بیروت: دارالمعرفة.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. (ج ۲). تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. (ج ۱۰). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عبودیت، عبدالرسول. (۱۳۹۵). *درآمدی به نظام حکمت صدرایی (انسان‌شناسی)*. (ج ۳). تهران: سمت.
- فکوهی، ناصر. (۱۴۰۱). *مبانی انسان‌شناسی*. تهران: نشر نی.
- قرشی بنابی، علی‌اکبر. (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*. (ج ۶). تهران: دارالکتب الإسلامية.
- کرباسی، محمدجعفر. (۱۴۲۲ق). *اعراب القرآن*. (ج ۸). بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. (ج ۲۵). تهران: دارالکتب الإسلامية.